

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У РЕВОЛЮЦІЙНІЙ РОСІЇ (березень — листопад 1917 р.)

Початок революції: як і чому? Зима 1916—1917 рр. в Україні була надзвичайно сніжною. За даними метеорологічної обсерваторії Київського університету, у Києві протягом січня-лютого 1917 р. сніг ішов 33 дні з 58 і лише два дні температура повітря була плюсовою¹. Глибокі сніги вкривали всю Київщину. Замети ускладнили роботу залізниць. Сповільнилося постачання міст вугіллям та продовольством².

І без того складна економічна ситуація загострилася до краю. 15 лютого розпочався новий потужний снігопад. Зупинилася Київська міська залізниця (трамвай), і врешті рух на більшості вулиць виявився заблокованим³. Наприкінці лютого порушилося пасажирське сполучення між Києвом та Петроградом⁴.

Тож не дивно, що інформація про події в імперській столиці (скинення царя, створення Тимчасового уряду) пробивалася в Україну зі значними затримками. Першу звістку в Києві отримали у другій половині дня 13 березня (28 лютого). Це була телеграма депутата Державної думи Олександра Бубликова⁵. Спочатку їй не повірили: надто непохитним видався політичний лад, у церквах правили панахиди за імператором Олександром II, а на честь Миколи II вигукували «ура!»⁶. І це «ура!» ні в кого не викликало жодного заперечення чи бодай найменшого протесту. Кияни ментально ще жили в Російській імперії, тоді як у Петрограді вже була нова, революційна влада. Містом ширилися чутки про створення Тимчасового уряду.

¹ Галузевий державний архів Центральної геофізичної обсерваторії, ГМ-1, Київ, місто (ГМО), 1917—1920 рр.

² *Киевлянин*. 1917. № 18, 18 янв. С. 3.

³ Там само. № 47, 16 лютого.

⁴ Там само. 28 лютого, № 59. С. 2.

⁵ *Киевская мысль*. 1917. 3 березня, № 62. С. 3.

⁶ *Киевлянин*. 1917. 28 лютого, № 59. С. 2.

Увечері 13 березня (28 лютого) представники громадських організацій обговорили ситуацію й вирішили закликати населення до спокою та мирної праці, висловивши таким чином підтримку новій владі.

14 (1) березня київський міський голова Федір Бурчак отримав телеграму від голови Тимчасового комітету членів Державної думи, яка підтверджувала зміну влади в Петрограді ⁷. Вранці розпочалися засідання відразу кількох державних органів і громадських організацій. Члени управи Київської міської думи підтримали нову владу й висловилися за те, щоб створити в місті Комітет громадських організацій, до якого входили б представники всіх верств населення. Того самого дня виник Комітет громадських організацій. 16 (3) березня було обрано Виконавчий комітет на чолі зі М. Страдомським ⁸. Йому було підпорядковано міську поліцію. Повітова натомість контролювалася губернською владою ⁹.

Невдовзі виникли непорозуміння з поліцією. У ній убачали символ старого ладу. Радикально налаштовані громадяни намагалися роззброїти поліцейських, всіляко принижуючи їх. Обурені таким ставленням, охоронці правопорядку 18 (5) березня не вийшли на роботу. Київський поліцмейстер С. Горностаєв спробував пригрозити покаранням, але це не справило належного ефекту. За відсутності поліції порядок підтримувала міліція з темно-зеленими пов'язками та військові патрулі ¹⁰. Міліцію сформували добровільні загони студентів, робітників чи національних груп (вірмен, поляків; студенти-євреї вирішили окремої міліції не створювати) ¹¹. Її очолив присяжний повірений капітан В. Калачевський. Зайнявши колишні поліцейські приміщення, міліція взялася наводити лад. Одним з найбільш помітних оку обивателя проявів діяльності міліціонерів було не зовсім демократичне поводження з прихильниками поваленого царя, хоча будь-якої суспільної небезпеки ті не становили. Протягом 19 (6) березня міліція затримала близько 80 осіб, що агітували за старий лад.

За кілька днів було вирішено на кожній міліцейській дільниці утворити комісаріат у складі присяжного повіреного або його помічника, представника ради робітничих депутатів, мирового судді та працівника прокуратури. Комісари мали стежити за законністю дій міліції. Їм було надано право санкціонувати постанови про арешти й обшуки. Невдовзі з'явилися сигнали, що міліціонери не бажали працювати далі на добровільних засадах. На засіданні Виконавчого комітету 20 (7) березня постало питання про відмову від волонтерських послуг у роботі міліції та про повернення студентів і робітників-міліціонерів на свої місця — в аудиторії й на виробництво. Начальник міської міліції В. Калачевський запропонував встановити оплату праці міліціонерів та оголосив про свою відставку ¹².

⁷ *Киевская мысль*. 1917. 3 березня, № 62. С. 3.

⁸ Там само. 4 березня, № 63. С. 4.

⁹ Там само. 5 березня, № 64. С. 3.

¹⁰ Там само. 6 березня, № 65. С. 3.

¹¹ Там само. С. 2.

¹² Там само. 9 березня, № 68. С. 1.

Подібні процеси відбувалися і в інших регіонах. Запізнілі повідомлення телеграфом або ж телефоном про революцію сприймали спочатку з недовірою. Потім формувався тимчасовий, перехідний орган влади у вигляді рад об'єднаних громадських організацій та їх виконавчих комітетів (назви цих рад та комітетів варіювалися або й узагалі були відсутніми). Самодіяльні несистемні виконавчі комітети замінювали собою імперські органи виконавчої влади, переймали повноваження від губернаторів.

Єдиними органами влади, що внаслідок представницького принципу створення не сприймалися як віджила форма, залишилися губернські та повітові земські зібрання, а також міські думи. Власне, їх очільники стали першими комісарами Тимчасового уряду. На підйомі революційної хвилі до складу земств були кооптовані нові члени, зазвичай революціонери, які перед тим перебували на нелегальному становищі і лише тепер отримали можливість долучитися до політичного життя. Призначені у перші дні революції з числа земських діячів комісари були замінені, хоча й не скрізь, більш революційно налаштованими особами. За короткий час з комісарів Тимчасового уряду, виконавчих комітетів та рад при них сформувалася нова гілка влади, що стала заміною багатьом старим владним структурам.

Революція в Петрограді надала потужний імпульс громадянській активності. Відчуття належності до інших, ніж імперська, спільнот: за етнічною, релігійною, соціальною або територіальною ознаками, що раніше перебували на маргінесі офіційного публічного дискурсу, ширилося серед величезних мас населення. Колишні окраїнні народи Російської імперії, зокрема українці, розпочали активну боротьбу за задоволення власних інтересів. Не менш активно і згуртовано діяли інші етноси, релігійні групи, територіальні громади, селянство, робітники. Старі імперські суспільні відносини та соціальні стани / верстви швидкими темпами розкладалися або еволюціонували, набуваючи нових внутрішніх характеристик. І це руйнування набирало щораз нових обертів. Більшість старих соціальних зв'язків розривалися, а усталений спосіб життя зник буквально після перших же повідомлень про революцію.

Кожна суспільно активна група — українці, поляки, євреї, студенти, робітники, солдати, лікарі, адвокати, чиновники, біженці — творила свої організації. Ради, спілки, товариства, партії, союзи невпинно виникали та росли і, зрештою, шукали об'єднання з подібними до себе.

Однією з найактивніших соціальних груп цілком прогнозовано були студенти. У Києві 15 (2) березня в усіх вищих навчальних закладах (Університеті св. Володимира, Київському політехнічному інституті, Комерційному інституті, Вищих жіночих курсах і Жіночому медичному інституті) відбулися сходина. Студентки-медички вирішили припинити навчання на два дні. Молодь поповнила лави міської міліції, сформувалися також студентські міліцейські загони і товариські суди. Свої ради виникли в кожному з київських вишів. Паралельно було створено також і етнічні ради: студентів-євреїв, студентів-українців, студентів-грузинів

тощо. Окремо згуртувалися студенти з Галичини. Кожна партія створювала свою студентську організацію. На чолі бурхливої студентської громадської активності стояла Коаліційна рада київського студентства.

Школярі та гімназисти, за прикладом старших, також створили організацію. Учні старших класів гімназій обрали Центральний представницький комітет учнів середніх навчальних закладів, і, слід зазначити, їхня активність інколи набувала не дитячих форм. Саме старшокласники та студенти-галичани на початку 1918 р. стали ядром славнозвісного Крутянського студентського куреня.

До коаліційної ради входили організації не тільки від навчальних закладів, але й сформовані за партійним, ідеологічним чи етнічним принципом. Так, виникли молодіжні та студентські організації російських і українських есерів, есдеків, анархістів чи прихильників партії кадетів. Також діяли українські, польські, єврейські, російські студентські організації. Часом вони могли вступати між собою у різноманітні спілки та утворювати блоки. Аналогічні події відбувалися в середніх та вищих навчальних закладах інших міст.

В історіографії свого часу робітничий рух та партія більшовиків опинилися в центрі смислової конструкції подій 1917 р. Радянські історики зазначали, що 15 (2) березня відбулися збори робітників Києва, а наступного дня було створено Раду робітничих депутатів. Насправді ж більшовиків у виконкомі Ради робітничих депутатів майже не було. На чолі ради став Павло Незлобін. Товариші голови — Доротов і Єрмаков, секретарі — Моргунов і Петров, скарбник — Алексєєв. У робітничій раді були партійні (меншовики, російські та українські есери, українські есдеки, члени Бунду, Поалей Ціону, польські соціалісти і соціал-демократи та ін.), заводські («Арсенал», завод Гретера і Криванека, залізничні майстерні) та етнічні (польські, єврейські, українські) фракції.

Рада вирішила боротися з агітацією «темних сил», наполягаючи на тому, щоб прихильників старого ладу було відсторонено від займаних посад; вести агітацію серед селянства за новий лад; видавати неперіодичні листки та «Известия киевского совета рабочих депутатов»; брати участь у формуванні міліції. Доволі промовистим щодо загальної спрямованості ради було тогочасне її гасло: «Пролетариат не должен теперь, когда новый режим еще не достаточно окреп, выставлять лозунги, могущие внести раскол в ряды защитников народо-правства»¹³. Поступово ради встановлювали між собою контакти, домовлялися про спільні акції. Так, виникали ради вищого рівня — губернські, крайові та всеукраїнські.

У регіонах процес творення рад та й загалом політизація робітничого руху затримувалися. І не тільки через брак інформації з Петрограда. 12 березня (27 лютого) на Корсунській копальні № 1 у Горлівці сталася серія вибухів метану та пилу. Загинуло 28 шахтарів та 5 рятувальників. Серед загиблих були завідувач копальні, його помічник, головний інженер, старший штейгер. Серйозна вироб-

¹³ Там само. 7 березня, № 66. С. 2.

нича катастрофа знецінила політичний порядок денний. Промисловий регіон тривалий час перебував у траурі. Шахтарям було просто не до революції.

Армія також не лишалася осторонь революційних процесів і прагнула взяти участь у суспільно-політичному житті через власні органи. 18 (5) березня відбулися збори офіцерів і солдатів Київського гарнізону, на яких були присутні близько трьох тисяч людей. Вони створили Тимчасову раду солдатських та офіцерських депутатів і обрали представників до Виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій¹⁴. 20 (7) березня виникли Рада офіцерів, лікарів, чиновників військових частин, управ, штабів, установ і закладів Київського гарнізону.

Свою єдність з революційним народом армія засвідчила під час параду військ перед Миською думою 19 (6) й 20 (7) березня¹⁵. «И цветы, и красные флаги, и звуки марсельезы», «красные ленточки на груди, на рукавах, на фуражках»¹⁶, — так описували парад у газетах. Коли приїхав командувач Київського військового округу М. Ходорович, у приміщення думи його занесли на руках¹⁷. Над Думською площею кружляв аероплан із червоним прапором. Один із написів на транспарантах проголошував: «Армія з народом». Особливий акцент було зроблено на гаслі «Війна до переможного завершення! Хай живе свобода! Все для війни!». Поступово сформувалася мережа військових рад: гарнізонні, окружні, фронтові, полкові тощо. Усі вони також мали партійні та національні фракції. За подібним алгоритмом виникали ради чи не на всіх підприємствах, установах. З'явилися ради лікарів, адвокатів. Серед найбільш несподіваних — ради безробітних та квартиронаймачів.

Національний Великдень. Український рух напередодні революції здавався приспаним, врешті, імперська адміністрація зробила все для того, щоб деполітизувати і знеособити його. Публіцист і майбутній генеральний секретар міжнаціональних справ Сергій Єфремов писав: «Сумно й без надії стрічали новий 1917 рік... я пам'ятаю добре, який безнадійно-тужливий настрій панував серед невеликої групи українців, що зібралися 26 лютого, в день Шевченкових роковин... Слово не йшло з вуст, розмова рвалася, як гнила нитка»¹⁸. Утім, не всі поділяли його песимізм. Галичанин Михайло Шкільник, який опинився у Києві після російського полону, у спогадах зазначав: «Здавалося — «на всіх язиках все мовчало». Але справді було воно не так. Українці поступовці, есдеки, есери пішли в підпілля, особливо молодь. Вони пішли в селянські маси, робітничі середовища та військові осередки і нелегально працювали проти царської тиранії...»¹⁹. Не

¹⁴ Там само. С. 3.

¹⁵ Там само. С. 1.

¹⁶ Там само. С. 1.

¹⁷ Там само. С. 3.

¹⁸ Єфремов С. На вершку національних домаганнів (1917-й рік на Україні). *Публіцистика революційної доби (1917—1920 рр.)*: у 2 т. Т. 1 / Упоряд.: В. Верстюк, Г. Басара-Тиліщак, В. Бойко, В. Скальський. Київ: Дух і Літера, 2013. С. 414.

¹⁹ Шкільник М. *Україна у боротьбі за державність в 1917—1921 рр. Спомини і роздуми* / Упоряд. В. Верстюк. Київ: Кліо, 2016. С. 89.

видна око пересічного обивателя, українська політична хвиля ходила низовими пластами суспільства і чекала свого часу. Тектонічні зрушення в осерді імперії Романових випустили її назовні. Масовий рух самоорганізації, що охопив різні суспільні верстви, гарячково шукав лідерів, спроможних його очолити, накреслити власне український шлях і взяти на себе політичну відповідальність.

Коли революція прийшла в Київ, майбутні ключові фігури українського руху перебували за межами України. Михайло Грушевський зустрів революцію в Москві, де відбував заслання після того, як його перевели із Сибірська до Казані. Володимир Винниченко також перебував у Москві. Симон Петлюра тоді жив у Мінську, працював у представництві Земського союзу на Західному фронті. Павло Скоропадський був щойно призначений командиром 34-го корпусу російської армії.

Про події у Петрограді серед київських українців першим дізнався адвокат, керівник українського видавництва «Час» Максим Синицький. Він і поділився цією новиною з письменником Василем Королівим-Старим. Разом вони обдзвонили своїх знайомих. Вражене новиною, товариство спочатку зібралось вдома у Євгена Чикаленка, потім у приміщенні клубу «Родина» на Володимирській, 42. Клуб був єдиною легальною організацією, у стінах якої до революції могли збиратися українці.

Засідання там відбувалися ледь не безперервно. Саме у цьому клубі сталися перші ідеологічні суперечки між молодшим та старшим поколінням українських діячів. Старші, які утримували клуб, належали до кола громадівців та українофілів і були прихильниками поміркованого шляху українського визвольного руху, не бажаючи наражати себе на небезпеку переслідувань з боку російської влади. Їм було що втрачати — вони мали матеріальні статки, певний авторитет, а за українофільські погляди дехто з них постраждав двадцять-тридцять, а то й більше років тому. Молодь, як водиться, була налаштована радикально.

Утім, обидві сторони прагнули працювати на благо України. Після кількох денних дебатів 20 (7) березня було сформовано Українську Центральну Раду. Згодом Дмитро Антонович напише у своїх спогадах: «...з ТУП-ом спільної мови не знайшли, але зробили механічну згоду: рішено зложити поки що тимчасову Центральну Раду з ядра в числі до 25 людей з тим, щоб вона далі доповнювалась кооптацією головним чином делегатами з поза Києва»²⁰. Головою заочно обрали М. Грушевського. За кілька днів Центральна Рада перетворилася на головний осередок українського національного руху, а за пів року — на представницький орган Української Народної Республіки.

Аналогічні організації виникали в регіонах та місцях компактного мешкання українців: Керівничий комітет (Одеса), Тимчасовий організаційний комітет (Харків), Рада поступових українських партій (Полтава), Союз подільських українців (Вінниця), Волинська українська рада (Житомир), Тимчасовий революційний український комітет та Українська національна рада (Петроград) тощо.

²⁰ Антонович Д. Довкола засновин Центральної Ради. *Діло*. 1938. № 67, 27 березня.

Дедалі більше відчувалася потреба об'єднати всі українські структури, узгодити політичні позиції та вимоги, виробити спільне бачення поточних подій.

Щойно створені українські осередки намагалися публічно заявити про себе. Найбільш простою і водночас наочною формою стали українські національні демонстрації. Найяскравішими були дві такі акції — 25 (12) березня у Петрограді та 1 квітня (19 березня) у Києві. У Петрограді реалізації ідеї сприяла наявність потужної української громади, що об'єднувала студентів, робітників, військово-службовців, інтелігентів. Шевченківські дні вони зазвичай відзначали напівтаємно, а у 1917 р. вирішили зробити це відкрито — панахидою у Казанському соборі та урочистою ходою Невським проспектом. 25 (12) березня Петроград був вражений. Містом крокувала 25-тисячна українська демонстрація з національними синьо-жовтими прапорами, співаючи «Ще не вмерла Україна». Загальний підсумок демонстрації підбила газета «Речь»: «Українське питання є тепер одним з найважливіших питань, що стоять перед російською демократією»²¹.

Демонстрація українців 1 квітня (19 березня) у Києві зібрала 100 тис. учасників. Весь центр Києва просто потопав в українській символіці²². Ця демонстрація була важлива для самих українців: вони відчули свою силу і здатність до організації, а отже, і до активної політичної діяльності. Маніфестація змусила і російську революційну демократію подивитися на український рух дещо іншими очима. Певною мірою вона навіть налякала своїм розмахом і демонстративним виходом з-під контролю російських великодержавників.

Наприкінці березня в усі українські організації надійшла телеграма за підписом М. Грушевського: «В Києві 6, 7, 8 квітня збереться Український національний з'їзд. Представників мають прислати всі українські організації — політичні, культурні, професійні, територіальні ... організації партійні, товариства культурні, просвітні і економічні; організації робітничі, селянські, військові, духовенства, службовців, молоді всяких шкіл; села, міста і повіти»²³.

Конгрес відбувся 19—21 (6—8) квітня 1917 р. Його проведення на великодній тиждень (найбільше православне свято того року припадало на 15 (2) квітня) мало, крім решти, і сакральний підтекст. Більшість мешканців України були християнами, для яких Воскресіння Христове є найбільшим святом, тож хронологічний збіг із «воскресінням» України мав викликати у людей (які ще не дуже добре усвідомлювали себе українцями) неабиякий емоційний відгук. Тим більше, що у дні проведення конгресу досягла піку природна весняна повінь. Виглядало так, що Україна відроджувалася разом із Христом і природою.

²¹ *Речь*. 1917. 16 (29) березня.

²² Юркова О. Грушевський без калаш. Як на українську маніфестацію «весь Київ виступив». *Деловая столица*. 2017. 31 березня. URL: https://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/grushevskiy-bez-kalosh-i-stolipin-iz-zashmorgom-yak-na-ukrayinsku-29032017220000 (дата звернення: 20.11.2020).

²³ *Українська Центральна Рада*: Документи і матеріали: у 2 т. Т. 1 / Упоряд.: В.Ф. Верстюк (кер.) та ін. Київ: Наукова думка, 1996. С. 50.

На конгресі було заслухано кілька рефератів. Дебати були бурхливими, не обійшлося й без скандалів: самостійники висували претензії до М. Грушевського, а представник церкви — уманський єпископ Димитрій виголосив промову українською мовою — нечуваний на той час вчинок для високого ієрарха православної церкви. Та все ж учасники визначили головне завдання своєї подальшої роботи — досягнення автономії для України.

Завершився конгрес виборами членів Центральної Ради. Головою було обрано М. Грушевського, його заступниками стали відомі українські діячі — письменник В. Винниченко та літературознавець С. Єфремов. Загалом на конгресі було обрано 115 членів Центральної Ради, не рахуючи трьох керівників. Обрані депутати вважалися тимчасовими. Їх ще мали затвердити ті організації, які вони представляли. Відомі й випадки переобрання. Відразу ж після конгресу своїх депутатів замінили студенти, самостійники, одеська та волинська українські громади²⁴. Зміни складу відбувалися й пізніше, однак наразі ці зміни повністю не досліджено.

Крім того, Центральна Рада мала право кооптації нових членів. І цим її керівництво активно користувалося відповідно до гостроти поточного моменту. Влітку було кооптовано всіх членів Українського генерального військового комітету, всеукраїнських рад селянських, військових, робітничих депутатів, представників національних меншин. За кілька місяців, до серпня 1917 р. особовий склад Центральної Ради зріс до 792 депутатів²⁵. Впродовж перших місяців революції, напевно, не було дня, щоб не відбувалися якісь збори, мітинги, демонстрації, не починала виходити нова газета чи не з'являлася нова організація або партія. Після Всеукраїнського національного конгресу український рух набув більш чітких форм. Уся маса українських організацій поступово об'єднувалася у повітові українські ради. А ті, своєю чергою, утворювали губернські ради.

Губернські українські ради обиралися губернськими національними з'їздами за територіально-пропорційним принципом. Своїх представників до рад відряджали повіти, партії та громадські організації. Подекуди депутатів обирав безпосередньо з'їзд. Внутрішню структуру губернських рад, як правило, визначали на їхньому першому засіданні. Очолювали їх відомі громадські діячі: Ілля Шраг (Чернігів), І. Фещенко-Чопівський (Київ), Г. Хоткевич (Харків), І. Луценко (Одеса), С. Підгірський (Житомир), Д. Маркович (Вінниця) тощо. В організації українських губернських рад з'їзди керувалися рекомендаціями Центральної Ради, хоча момент революційної творчості «знизу» також був помітний. На з'їздах поставало питання про видання власних часописів, яке найчастіше вирішували позитивно. Засновані газети відігравали неабияку роль у національному житті губерній²⁶.

²⁴ Там само. С. 66—67.

²⁵ Верстюк В.Ф. Склад і структура Української Центральної Ради. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 років*. 2009. Вип. 4. С. 5—30.

²⁶ Скальський В. Відображення революційних очікувань українців на національних губернських з'їздах 1917 — початку 1918 рр. *Український історичний збірник*. 2007. Вип. 10. С. 128—138.

У історичній літературі 1917 рік поіменований «медовим роком української преси». Вітчизняна журналістика тоді справді пережила надзвичайне піднесення. Почали виходити десятки україномовних газет, хоча на момент початку революції не було жодної. Серед найпопулярніших періодичних видань — есерівська «Народня воля», соціал-демократична «Робітничка газета», поміркована «Нова Рада». Виникали численні українські видання у регіонах. Свої газети намагалися видавати майже всі новостворені громадські організації українців.

Ідея української автономії у складі демократичної Росії домінувала серед тогочасних політичних вимог українців. Коли очолювана В. Винниченком делегація Центральної Ради дістала відмову Тимчасового уряду в розгляді можливого статусу України, 23 (10) червня 1917 р. УЦР видала І Універсал, у якому проголошувалося: «Хай буде Україна вільною. Не відділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям»²⁷. Преса оцінила цей політико-правовий акт як «надзвичайної ваги момент у нашому національному житті»²⁸. На відміну від березневих відозв Центральної Ради революційний орган говорив «тоном влади, що вимагає послуху, дисципліни»²⁹.

Щоправда, органом влади Центральна Рада ще не була. Її місце в тогочасному суспільно-політичному житті зумовлювалося не владним ресурсом, а високим моральним авторитетом засновників і делегатів. Власне, в той період вона була альтернативою офіційним органам влади, паралельною інституцією, що постала внаслідок політичної самодіяльності населення. Українці наділили Центральну Раду високим «кредитом довіри». «Волею народу» вона була покликана створити національні органи влади, але лише як громадсько-політична організація, а не офіційна структура. Тимчасовий уряд по суті відмовився співпрацювати з Центральною Радою. І тому остання змушена була пояснити всю ситуацію суспільству. Тим більше, що вона відчувала підтримку українців. І Універсал підбив підсумок перших кроків Української революції і ознаменував початок нового етапу в її розвитку. Відтепер «людність звикла дивитись на Центральну Раду, як на справжню, публічну владу»³⁰.

Занепокоєний наростанням українського національно-визвольного руху, Тимчасовий уряд розпочав переговори з Центральною Радою. Для цього в Київ прибула делегація міністрів. Результатом переговорів став ІІ Універсал, проголошений 16 (3) липня 1917 р. Водночас з ним було видано і відповідну постанову Тимчасового уряду. Другий Універсал відрізнявся від першого за формою та змістом. Відмінність, яку зауважив один з тодішніх впливових політиків — С. Єфремов, полягала у формулі звертання. Якщо автори І Універсалу зверталися

²⁷ *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т. Т. 1.* Київ: Наукова думка, 1996. С. 101—105.

²⁸ *Нова Рада.* 1917. 13 червня. С. 1.

²⁹ Там само.

³⁰ *Нова Рада.* 1917. 9 серпня. С. 1.

до «народу українського», то II — до «громадян землі української». Це, на його думку, свідчило про зміну статусу Центральної Ради, що відтепер позиціонувався «краєвим органом влади державної»³¹, а Генеральний секретаріат — урядовим органом в Україні.

Зміна функціонального призначення Центральної Ради та її фактичне визнання Тимчасовим урядом позначили одну з кульмінаційних точок Української революції. Той же С. Єфремов порівнював видання II Універсалу з лютневими подіями 1917 р. і навіть називав його проголошення другою революцією, яка знищила «шкодливу гидру неволі національної»³².

II Універсал легітимізував автономність України — таким був основний зміст цього документа українського державотворення. Така оцінка дещо дисонує з історіографічною традицією називати II Універсал компромісом між Центральною Радою та Тимчасовим урядом. Досягнення домовленостей між ними та II Універсал були органічним наслідком усіх державотворчих прагнень та дій Центральної Ради, адже Петроград чітко демонстрував небажання вирішувати українську проблему.

Від II Універсалу розпочався спад національного руху, «спускання з апогею, того високого шпилья, на який піднялось було українство під час опублікування першого універсалу»³³. Революційна боротьба перетворилася на політичну діяльність.

Тимчасова інструкція петроградського уряду Генеральному секретаріату та дискусії навколо її прийняття якраз і були проявом цих політичних відносин. Більшість української еліти перебувала на федералістських позиціях і виступала категорично проти самостійництва, яке, на її погляд, «не давало жодних перспектив для майбутності»³⁴. Поодинокі голоси самостійників, зокрема М. Міхновського, не спроможні були похитнути їхньої впевненості.

Чия земля? Переважну більшість українців у 1917 р. становили селяни. Для них революція передусім означала сподівання на вирішення земельного питання. Гасло «Земля і воля!» було серед селянства найпопулярнішим. Питання нагальності аграрних перетворень не оминуло жодне поважне зібрання — мітинг, сільський схід, збори, з'їзд, засідання різноманітних громадських організацій чи колегіальних органів влади. Пропозиції / програми щодо реформування земельних відносин посідали чільне місце у публічних дискусіях.

На момент революції в Росії зберігалася вкрай неефективна система землекористування та землеволодіння. Імперське законодавство було надзвичайно складним і заплутаним. Право власності на землю регулювалося безліччю нормативно-правових актів, особистими указами царів. Право приватної власності на землю діяло, але вільного ринку не було. Більшості селянства катастрофічно

³¹ *Нова Рада*. 1917. 5 липня. С. 1.

³² Там само.

³³ *Нова Рада*. 1917. 5 серпня. С. 1.

³⁴ *Нова Рада*. 1917. 11 серпня. С. 1.

бракувало землі, що сковувало особисту ініціативу, не дозволяло розвивати господарство. Велика частина селянства ледве дотягувала до нового врожаю. Тож очікування земельної реформи було гострим і напруженим. Від скасування кріпацтва у 1861 р. до початку революції минуло більш як пів сторіччя. За цей час царська влада не спромоглася здійснити модернізацію села та земельних відносин, незважаючи на потужний суспільний запит.

Українські політичні діячі запропонували два стратегічних напрями аграрної реформи — шляхом соціалізації та націоналізації. Перший передбачав вилучення землі у колишніх власників та подальший її розподіл громадою села чи земельним комітетом. Другий — передачу землі у державну власність, а вже держава мала передавати право користування конкретним особам чи установам. У середовищі ідеологів аграрної реформи переважала думка, що землю повинні отримувати ті, хто на ній працює особисто. Право на земельну ділянку мало бути скроплене трудовим потом. Отже, щоб отримати землю, потрібно було бути «селянином», а не «українцем». Щоб не пропустити земельну реформу і не втратити свій шанс отримати земельний наділ, «солдати» масово перетворювалися на «селян», дезертируючи з фронту. Їхніми діями керувало прагнення повернутися додому, щоб встигнути поділити землю. Про те, що країну, яка була джерелом омріяної землі, в такому випадку не було кому захищати, вони не замислювалися.

Кілька років відірваний від землі солдат, повернувшись додому, доволі часто спостерігав цілком ідеалістичну картину тиші й спокою: односельці поділу землі чекали, але самотужки його не здійснювали. Повертатися до тяжкої селянської праці на землі у демобілізованих / дезертирів не було бажання або змоги. В останньому випадку причиною могла бути інвалідність, втрата чи обмеження права власності на земельну ділянку через найрізноманітніші (юридичні, економічні, сімейні та ін.) обставини. Давалася взнаки і психологічна травма людини, що відчула на собі всі «принади» війни.

Селянські з'їзди були практично однотайними в підходах до вирішення аграрного питання — земля має бути соціалізована: «земля, вода, повітря та скарби надр землі є і повинно бути надбанням всього народу»³⁵. Така позиція повністю збігалася з програмою партії соціалістів-революціонерів, які вважали, що селяни мали природний потяг до громадського землеволодіння. Це сприяло масовому і більш свідомому поширенню концепції соціалізації землі.

Під соціалізацією селяни розуміли скасування приватної власності на землю і перерозподіл її між селянами. Агентами такого перерозподілу мали, на їхню думку (і це згодом засвідчила практика спонтанних та самовільних земельних реформ у багатьох місцевостях), виступати територіальні громади. Тобто жителі конкретного села брали на себе обов'язок розподілити конфісковані землі між

³⁵ *Победа Советской власти на Херсонщине (1917—1920 гг.): Сб. док. и матер. / Ред. кол.: Н.А. Даниленко (отв. ред.), М.И. Давыдов, Г.А. Голубев. Херсон: Наддніпрянська правда, 1957. С. 42—44.*

собою, не довіряючи цієї справи державі. Водночас зростало розуміння необхідності узгодження критеріїв розподілу земель у межах всієї країни.

Після скасування приватної власності на землю вона перейшла у розпорядження Земельного фонду, звідки мала би роздаватися тим, хто здатен її обробити самостійно. Виняток становили солдатські вдови, сироти та інваліди війни. Всі видатки на реформу покладалися на державу. До її проведення пропонувалося заборонити операції з купівлі-продажу землі («Земля, яко дар Божий, як повітря, не повинна ні купуватись, ні продаватись»³⁶ та «Признати всі земельні акти і «зділки» після першого марта не дійсними»³⁷), а для тимчасового контролю за використанням ґрунтів, лісів і води заснувати земельні комітети або ради селянських депутатів, об'єднані в Центральний український земельний комітет. Вони ж мали розпоряджатися необробленими, занедбаними, покинутими чи не засіяними з тих чи інших причин землями. Особливо наголошувалося на дотриманні закону при перерозподілі землі: «самочинних захватів землі не робить і ждуть вирішення земельної справи через Український Народний Союз»³⁸.

Навряд чи можна запідозрити сучасного українського селянина — колишнього колгоспника в ідеалізації колективних форм господарювання, проте тодішнє суспільство не мало перед собою прикладу сталінської колективізації та життя в радянському селі, а тому цілком прихильно ставилося до ідеї спільного ведення господарства: «бажано великі зразкові хазяйства передавати до рук хліборобських товариств як очагів майбутнього соціалістичного господарювання»³⁹. Однак такій «колективізації» підлягала лише невелика кількість земель, більшість мала відійти в користування окремим селянам. Пропонувалося також оголосити власністю всього народу ліси, води і надра, виплачувати соціально незахищеним пенсії, організувати державне забезпечення сільськогосподарською технікою.

Тимчасовий уряд не бажав брати на себе відповідальність за вирішення земельного питання, цілком усвідомлюючи його вибуховий потенціал. Проблему було відкладено до Установчих зборів. Однак радикалізоване труднощами воєнного часу та революційною пропагандою селянство вже втрачало терпець. Погроми великих маєтків траплялися вже в березні 1917 р., однак вони були спорадичними і не мали системного характеру. Тоді ще було поширене переконання, що землю «дасть» уряд. Ближче до жнив постанови селянських з'їздів стають більш вимогливими. А після більшовицького перевороту в Петрограді та проголошення III Універсалом земельної реформи в Україні губернські селянські з'їзди переходять до самостійного вирішення земельного питання.

Так, селянський з'їзд Подільської губернії (24—27 (11—14) лютого 1918 р.) прийняв рішення, що сільські земельні комісії «розділяють по між безземель-

³⁶ *Громадянин*. 1917. № 3—4.

³⁷ *Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: Документи і матеріали* / Упоряд.: В. Верстюк (кер.) та ін. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. С. 426—428.

³⁸ Там само. С. 329—331.

³⁹ Там само. С. 426—428.

ними та малоземельними селянами ту площу землі, яка буде творити земельний фонд даного села, встановляють правила порядкування відведеними селу землями згідно правилам, прийнятим Подільським губерніальним селянським з'їздом»⁴⁰. Тобто селяни розпочали вирішення земельного питання не очікуючи рішень Установчих зборів чи інших державних органів, а керуючись власними — традиційними — уявленнями про справедливість.

Революцію в селянському середовищі найчастіше сприймали як «свободу» від законів та встановлених правил. Сільські сходи, керуючись «революційним правом» та посиляючись на «голос народу», вдавалися до перерозподілів землі всередині земельної громади чи маєтків великих землевласників. Здійснюючи перерозподіл на свій розсуд, селяни здебільшого не уявляли віддалених наслідків своїх дій, тим більше в ситуації глибокої економічної кризи, спричиненої війною та революційними потрясіннями. А наслідки були суперечливими. Досі цією землею користувався, наприклад, місцевий цукровий завод, який сплачував податки, давав робочі місця, наймав тих самих селян для обробітки полів і вирощування цукрових буряків. Тепер же договір оренди із заводом розірвано, землю розподілено між селянами «по справедливості». У результаті цукровий завод суттєво скорочує виробництво або й узагалі банкрутує. А земельні наділи використовуються неефективно, бо в селян немає достатньої кількості посівного матеріалу, реманенту, необхідних навичок ведення товарного господарства.

Реалізація такого сценарію земельної реформи лише посилювала хаос у селі. Сільські громади, що з найкращими намірами бралися за перерозподіл землі, переважно були неспроможні задовольнити запити всіх. Хтось обов'язково виявлявся незадоволеним своєю ділянкою, хтось обурювався через надто малий розмір отриманого наділу, в когось його урізали. Це, відповідно, підіймало хвилю невдоволення, призводило до вимог нового перерозподілу землі, а то й ігнорування постанов сходу, земельної комісії. Напружена ситуація мала всі шанси перерости у внутрішньосільський конфлікт, що доволі часто й траплялося. Ще більше загострювалися суперечності між сусідніми земельними громадами — досить часто іноетнічними, що мали більші земельні ділянки. Регіони зі строка-тим національним складом унаслідок нерівномірності землекористування етнічних груп перетворилися на справжні «гарячі точки».

Взимку та навесні 1918 р. погроми маєтків були вже звичним явищем, яке стримувати було нікому. Радянська влада лише підбурювала їх. Відтоді характерною стає така картина: «Хатина небагата і в її убогому умеблюванні різко кидається у вічі розкішна канапка та люстра: дар революції зі сусіднього панського двора»⁴¹. Масовим анархічним настроєм і мародерству сприяли і радикальний Декрет про землю російського Раднаркому, і дещо поміркованіший Тимчасовий

⁴⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 628. Подільський губерніальний комісар Української Народної Республіки. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 10.

⁴¹ Петрів В. *Військово-історичні праці: Спомини*. Київ, 2002. С. 425.

земельний закон Центральної Ради. А от зусилля влади УНР вгамувати прихильників «чорного переділу» землі великого успіху не мали, адже більшовики апелювали до найнижчих людських інстинктів, а не розуму.

Подекуди селяни ставали на захист маєтків⁴² (Трикрати Єлисаветградського повіту Херсонської губернії), але це були поодинокі випадки. До того ж, мотивом захисту селянами панських маєтків була не повага до права власності, а бажання зберегти майно для майбутнього розподілу («по закону») або спільного користування. Зрештою, як зауважує В. Верстюк, селяни, «незважаючи на усвідомлення своєї національної ідентичності, вітали всіх, хто пропонував їм негайне вирішення питань про мир і землю»⁴³.

Український мілітаризм зразка 1917 р. Протягом Першої світової війни з території України до російської імператорської армії було мобілізовано приблизно 5 млн осіб. Це були не лише етнічні українці, а й росіяни, татари, караїми, греки, поляки, євреї тощо. Революція відкрила шляхи для демократизації армії та демонстрації політичних і національних почуттів. Солдати та офіцери активно почали створювати різні спілки, товариства та ради, організовувати мітинги й демонстрації. Військовослужбовці українського походження брали участь в українських національних маніфестаціях весни 1917 р. Особливе враження на російський політичний клас справила участь людей зі зброєю в українській березневій маніфестації в Петрограді.

9 березня в Києві було створено Установчу українську військову раду на чолі з полковником М. Глинським. 11 березня відбулося Українське військове віче. Установчу українську військову раду було реорганізовано в Тимчасове військове бюро та ухвалено створити з добровольців «охочекомонний полк імені Богдана Хмельницького». Подібні ініціативи виникали і в інших місцях⁴⁴. Попри урядову протидію, за підтримки чільних українських діячів ці ініціативи вилилися в організацію кількох реальних збройних формувань. Кількома днями пізніше постали Український військовий організаційний комітет і Український військовий клуб ім. Павла Полуботка.

Український рух охопив усі фронти, округи російської армії та флоту. На Західному, Південно-Західному, Румунському, Кавказькому фронтах виникли українські фронтові ради, які призначали українських комісарів при командуванні. Подібні організації створювалися і на нижчих рівнях військової системи — в арміях, полках, гарнізонах. Найвіддаленішими були Туркестанська українська військова рада, Українська рада Тихоокеанського флоту, Українська військова рада Трапезунду. До початку травня 1917 р. в армії було створено 1 337 укра-

⁴² Дроздовский М.Г. *Дневник*. Берлин: Отто Кирхнер и Ко, 1923. С. 58.

⁴³ Верстюк В. Ще раз про селянську тему в Українській революції. *Український гуманітарний огляд*. 1999. Вип. 2. С. 82.

⁴⁴ *Український з'їзд у Чернігові (8—10 червня 1917 р.)*: матеріали та коментарі / Упоряд.: В.М. Бойко, Р.Б. Воробей, Т.П. Демченко. Чернівці: Сіверський центр післядипломної освіти, 2012.

їнських організацій⁴⁵. Представники українців-військовиків увійшли до складу Української Центральної Ради⁴⁶.

На першому Всеукраїнському військовому з'їзді 18—21 (5—9) травня 1917 р. було створено Український військовий генеральний комітет (УГВК). Його очолив Симон Петлюра, який раніше був головою Української ради Західного фронту. УГВК став керівним органом українського військового руху. Його члени увійшли до складу Центральної Ради⁴⁷.

Створення цієї організації активізувало українізацію армії. Формування військових частин російської армії з українців перейшло від стихійних і часто конфліктних виявів до погодження у штабах фронтів, округів та Ставці головнокомандувача. Різноманітні добровольчі полки імені гетьманів Дорошенка, Хмельницького, полковника Гонти мусили увійти у правове поле.

Однак українізація військових частин російської армії наштовхнулася на цілу низку непереборних проблем. Давалися взнаки загальна антиукраїнська налаштованість вищого командування, неефективна логістика переформатування військових підрозділів, брак свідомих українців серед офіцерів. Військова влада дозволила українізувати три корпуси на Південно-Західному фронті. Проте на практиці це не було реалізовано.

Ці проблеми спонукали УГВК скликати другий Всеукраїнський військовий з'їзд. Однак військовий міністр Олександр Керенський несподівано заборонив його проведення. Це була перша після революції заборона на проведення подібного заходу. Нова революційна влада в Росії вдалася до старих методів. Заборона з'їзду викликала серед військових-українців супротивну реакцію. До Києва за власний кошт, без дозволу військового керівництва, за рахунок відпусток та лікарняних, а то й як дезертири прибуло надзвичайно багато делегатів. Організаторам навіть довелося змінювати місце проведення заходу із зали Троїцького народного дому на значно більше приміщення Оперного театру. Врешті з'їзд став аргументом для українських політиків проголосити І Універсал. М. Грушевський та В. Винниченко дістали підтримку від тисяч українців, що готові були (або принаймні так заявляли) захищати Україну зі зброєю в руках.

З'їзд підтримав Центральну Раду в її протистоянні з Тимчасовим урядом та створив Всеукраїнську раду військових депутатів у кількості 132 осіб, яку кооптували до складу Центральної Ради. У створеному за кілька днів Генеральному секретаріаті — фактично першому українському уряді — було передбачено посаду генерального секретаря військових справ, яку мав обійняти С. Петлюра.

З огляду на київські події Тимчасовий уряд був змушений розпочати переговори з Центральною Радою, найгострішим питанням яких була українізація

⁴⁵ Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії. *Український історичний журнал*. 2012. № 3. С. 4—27.

⁴⁶ *Українська Центральна Рада: документи і матеріали*: у 2 т. Т. 1. Київ, 1996. С. 63—64.

⁴⁷ Зозуля Я. Всеукраїнський військовий з'їзд в 1917 р. *Вісті комбатанта*. 1967. № 4. С. 29—34.

армії. Підсумком перемовин став II Універсал УЦР. У військовій сфері домовилися, що «Центральна рада матиме своїх представників при кабінеті військового міністра, при Генеральному штабі і при Верховному головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями»⁴⁸.

Випробуванням для українського військового руху стала справа полуботківців. Створений ще в березні клуб ім. Павла Полуботка був радикальною організацією. Тут зібралися самостійники, які вимагали ледь не негайного проголошення самостійності. Одним із лідерів полуботківців був автор гасла «Самостійна Україна» адвокат Микола Міхновський. Полуботківці зайняли для своїх потреб Троїцький народний дім, забезпечували проведення військових з'їздів та мітингів.

На початку липня до військового містечка на хуторі Грушки поблизу Києва прибув ешелон солдат з Чернігова. Вони називали себе «полком імені Дорошенка». Там же опинилися 2 600 солдат маршової роти, які не бажали йти на фронт. Саме в ці дні пролунали заяви командувача Київського військового округу генерала Костянтина Оберучева про несприйняття ним українізації армії, а також було проголошено II Універсал, що нібито ставив крапку в російсько-українському конфлікті. Радикально налаштовані українці сприйняли ситуацію як зраду. Солдати, що перебували на хуторі Грушки, легко піддалися на агітацію.

У ніч на 18 (5) липня повсталі полуботківці захопили місто. Вони заарештували начальника київської міліції та коменданта міста, оточили Державний банк, зайняли казначейство. Військове командування доручило придушити виступ полку ім. Богдана Хмельницького. До зіткнення між українцями-богданівцями та українцями-полуботківцями залишався один крок. Однак кровопролиття вдалося уникнути. УГВК мав високий авторитет серед обох українських формувань. Після переговорів полуботківці повернулися на місце дислокації⁴⁹.

Конфлікти навколо українських та українізованих військових формувань тривали й надалі. 8 серпня (26 липня) під час відправлення полку ім. Богдана Хмельницького на фронт сталося кілька інцидентів. Ешелони з українцями були обстріляні «невідомими» на станції Пост-Волинський. Загинуло 16 козаків. Офіційне розслідування винних не виявило. А слідча комісія Центральної Ради встановила, що обстріли були справою рук донських козаків та кірасирів, які дислокувалися в Києві⁵⁰.

Згодом командувач Південно-Західного фронту А. Денікін зажадав розпуску Всеукраїнської ради військових депутатів, аргументуючи це тим, що її «утворено самозваним 2-м українським військовим з'їздом», запросив у Тимчасового уряду

⁴⁸ *Українська Центральна Рада: документи і матеріали*: у 2 т. Т. 1. Київ, 1996. С. 164—168.

⁴⁹ Солдатенко В., Солдатенко І. Виступ полуботківців у 1917 р. (Спроба хронікально-документальної реконструкції події). *Український історичний журнал*. 1993. № 7—8. С. 17—29; № 9—10. С. 23—39; № 10. С. 3—20.

⁵⁰ *Газета Гадяцького земства*. 1917. № 90, 14 вересня. С. 1—2.

санкцію на арешт її членів, а також заборонив діяльність Української військової ради в Бердичеві ⁵¹.

У вересні стало зрозуміло, що російська армія втратила боєздатність. Почалося масове дезертирство. Більшість військових становили вихідці із села, яким імпонували ідеї перерозподілу землі. Розагітовані більшовиками та іншими лівими партіями, побоюючись залишитися безземельними, вони масово кидали фронт, свої частини і рушали додому. Ватаги дезертирів у пошуках їжі та ночівлі дорогою лишали розгромлені маєтки, спалені цукрові та спиртові заводи, пограбовані села.

В радянській історіографії погроми маєтків оцінювалися як прояви «класової боротьби пригноблених селян проти панів». Насправді ж це були звичайні кримінальні злочини. Згідно зі статистикою, більшість погромів відбувалися саме у прифронтовій зоні, де концентрація солдат-дезертирів була значно вищою, ніж у тилкових місцевостях.

Стрімкий розпад армії не оминув, звісно ж, і українізованих частин. До початку зими від армії практично нічого не залишилося. Окремі патріотично налаштовані українізовані частини приїздили в Україну з віддалених фронтів та округів, як-от підрозділ під командуванням Всеволода Петріва ⁵².

Попри загальний розклад армії, на її балансі перебувала велика кількість військового майна, діяли супутні установи (госпіталі, допоміжні підрозділи), залишалася в лавах частина військових, які не піддалися на агітацію та очікували законної демобілізації. Усе це вимагало значних фінансових витрат, які після падіння Тимчасового уряду та приходу до влади в Росії більшовиків лягли на Центральну Раду та Генеральний Секретаріат.

Доцільності в утримуванні небоєздатного війська не було. На німецько-російському фронті було досягнуто перемир'я, і воєнні дії не велися. Йшлося до підписання мирної угоди. Боротися проти більшовиків підрозділи, що лишилися воювати, були неспроможними. З огляду на ці обставини генеральний секретар військових справ Микола Порш у грудні 1917 р. ухвалив рішення про повну демобілізацію армії. Нова українська армія мала бути створена на нових засадах, що були прописані у законі Центральної Ради «Про утворення Українського Народного Війська» від 16 (3) січня 1918 р.

⁵¹ Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії. *Український історичний журнал*. 2012. № 3. С. 4—27.

⁵² Петрів В. *Спомини з часів Української революції (1917—1921)*. Ч. 1: До Берестейського миру. Львів: Червона калина, 1927.